לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ו, תשט"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ב י ס ו מ י ל ש ו ן

(תוספת לפורים תשט"ו)

דב סדן

דילוג־רב וכיו"ב

(מעט סניגוריה)

א

כמנהג פשוט הוא לו לבא להלעיג על יגיעתם של קודמינו בהרחבת־הלשון — להצביע במיוחד על קצת דוגמאות של חידוש, שנעשו על דרך הדימוי ללשון־לעז, וכדוגמה עיקצת ביותר נחשב הצירוף „דילוג־רב" להוראת התיבה הבינלאומית, העשויה צירוף צמד־מלים יווניות: טלגראף. והנה עצם הלעג על אותה היגיעה הוא פרק לעצמו, והרבה בו מכפיות־הטובה, ואפילו הדוגמה שלפנינו בכללה, כי מדרכה של לשון, הצריכה הרחבת וחידוש למושגים ומונחים, המצויים בתחום כולל יותר, ואינם מצויים בה, שהיא מסגלתם לעצמם גם על דרך הדימוי הזה; ואף אנו, דור הרואים עצמנו רשאים לאותו לעג, אין אנו מדירים עצמנו ממנה. אילו דילוג־רב זה, ששימש יפה־יפה את עיתונינו כשני דור, אילו שיחק לו מזלו — היה משריש ומקובל, וטעמנו לא היה מתעורר לפסלו. הנה לפנינו חידוש, שקדם לו הרבה, וגם הוא מורכב שתי תיבות: חלי־רע, או חלירע, כתרגומה של התיבה, השאולה גם היא מיוונית והמצויה בלשונות אירופה כדמות cholera

להוראת כמה מחלות, וסיגלנו אותה לעצמנו על דרך שיווי־הצלצול וקירוב־המושג. והנה מזל, ששיחק לו לחלי־רע, לא שיחק לחברו, העיפוש, שנעשה על דרך כך כתרגום תיבת Pest, השאולה מרומית pestis, ועניינה מגפה, דֶבר, ודורות הרבה של שימוש לא עמדו לו ונתעלם, ושיורו בפי העם בפתגם כגון „מיידן ווי אן עיפוש" והוא ממש כלשון הפתגם wie die Pest meiden, כלומר: להימלט, לברוח כמו מפני מגפה. ואפשר שלעילומו גרמו גם מסיבותיו, שקריאתו היתה עִיפֶּשׁ, והשי"ן שמאל, ונגדרו לפניו מבואי התמדתו בלשון, על־כל־פנים אין מקום לדבר על בטלנות, כדרך הנתלית בדילוג־רב, שכל חטאו במזלו הכהה. ודאי, אילו נתעורר מי להוכיח, כי cholera יסודה „חלי־רע", pestis יסודו „עיפוש", ו־telegraph יסודו „דילוג רב", היה ראוי לכתר הבטלנות, כמו, למשל, בבוא חכם כר' יהודה בן יונה ייטלס לערער על אלו שתרגמו בסידורים „מרעין בישין" לשון böse Zufälle (=מקרים רעים) או üble Ereignisse (=מאורעות רעים), כאילו מרעין נגזר מלשון ארע, וטעות היא, שכן חלי רע תרגומו מרע בישׁ, חלאים רעים תירגומים מרעין בישין. והוא מוסיף ומעיר, כי התיבה הרומית morbus גזורה מן מָרַע בִּישׁ, ודומה לה ממש במבטא (כרם חמד, תקצ"ח, מחברת שלישית, עמ' 106). לאמור, החכם נתחלפו לו היוצרות — תחת ראותו דוגמה של תרגום על דרך דימוי־צלצול, שהוא דרך כשר, ראה את החיקוי כמקור ואת המקור כחיקוי.

ואגב, צא וראה, עד מה השריש הצירוף חלי רע,

שהאידיש נוהגת לכתוב: כאָלערע או כאָליערע, ובדור קודם: חאָלערע. אולם בבוא יעקב דינזון לספר על חלאים בימי־ילדותו יכתוב: „אין שטאָט איז עפּיס ניט שטיל געווען, א חאלעריע, צי אזוי א שלעכטע קראנהקייט“ (ערינערונגען פון קינדישען לעבען, דער יוד, שנה ב', גל' 12, עמ' 13). כלומר: בעיר לא היה שקט, חולירע או חולי רע סתם.

ב

אכן, עניין המזל וחילופו קשה לעמוד על מסיבות־גלגלו. הרי, למשל, עניין הציפור הקרויה Kanarie(vogel) שמה בפינו קַנָרי או קַנָרית, וגם הוא על דרך דימוי־הצלצול, והוא בשינוי־מה מחידושו של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי) בספרו על חכמת־הטבע — צפור כנורי, שהוא מפרשו גם על דרך מקורו — על שם האיים הקנריים — וגם על חיקויו, שקולו נעים, כקול הכינור. והנה מזל, ששיחק לו לדרך־תרגום זה, לא שיחק לדרכי תרגום אחרים של המחבר שם, כגון שתרגם את שם־החיה Hamster על דרך המסתיר, בתוספת ביאור: על שום שהוא מסתיר את עצמו בימי החורף. והנה Hamster מוצאו בגרמנית הקדומה hamastro, hamistro, hamstro, ואין הוראתו ברורה. יש שסברו מקורו hamf, שעניינו מטומטם — מתוך שהחיה הזאת הוחזקה סומית או חירשת; והגזרה השווה לעניין Heim, כלומר בית, אף שהיא כנראה דרוש. פעלה לצד כינוי Hamsterer למי ששטוף במידת האגירה ואוגר הרבה

בביתו, ובדור אחרון נעשה כינוי לאוגרים לשם הפקעת־שערים. וגם מבחינה זו לשון המסתיר נאה, אלא שנדחק בלשוננו מפני בן־תחרותו, האוגר, והוא עתה הפשוט.

אכן, התחרות גם היא הדוחקת חידושים כאלה, וראה כדוגמה עניין Dimission, שתרגומו נסיגה משליחות, ושימושו בעניין התפטרות מכהונה, לרוב בתחומי־הָרָשות. והנה היה דרכנו, כשני דור, לנהוג התפטרות בדיבור ובכתב בלשון כגון הממשלה יצאה בדימוס. והנה תיבת דימוס בלשונו חז"ל מקורה היווני כפול, והוראתה לפי מקורה, אם דומוס, שאיננו מעניינו עתה, אם דימוס, שהוא מענייננו עתה, ועיקר־הוראתו עם, והֶרחבו שעשועי־עם, שנערכו בידי הקיסר ומטעמו ונכרכה בהם חנינה, ומכאן לשונות: נותן דימוס, יצא בדימוס. ואין לו ול־Dimission אלא דימוי־הצלצול בלבד, והוא שהשגיר בפי כותבים הרבה דימוי־הוראה. אולם בימינו נדחקה ההגדרה המורכבה, יציאה בדימוס, מפני בת־תחרותה הפשוטה, התפטרות, ולעתים רחוקות נמצא שיורה, לרוב על דרך החידוד, כגון א' שטיינמן, הכותב: "הוצאנו בדימוס את ההיסטוריה".

ג

ובאמת, הרגשת החידוד גם היא בעוכרי חידושים על דרך דימוי־הצלצול, והרי קצת דוגמאות: תיבת Mode, mode הגדרתה בפינו עתה אָפנה, והיא עשויה כמקורה, שכן modus פירושו אופן, וודאי השפיע הניקוב בקצת לשונות.

אולם בדור קודם כתבו מידה, וכן, למשל, מ"ד בראנדשטטר: „לובשת בגדי אלמנות שחורים על המידה החדשה שבחדשות" („כפר מזגגים"), ואילו בדורנו ש"י עגנון עושה דרך זה כעניין שחוק לאמור מוד"ה כנגד מוד"ה, כדרך חידוד לעניין מידה כנגד מידה. והוא הדין בעניין תיבת Klub, club, שנדרש לו תרגום, וילי"ג כותב: „התבוא היום אל הכלוב — — כי עתה בוא אתי היום אל הכלוב..." („העצמות היבשות"), וכדומה: „חבורות חבורות יאחרו בבתי־הכלוב המלאים משחקים ומשחקות" („בעבור נעליים"). והביטוי נתקיים הרבה, ועוד י"ח ברנר נעזר בו, תחילה בלשון: כלוב, ובאחרונה בלשון קלוב, והוא הלשון שקיים עצמו עד שבאו לו חילופים, תחילה בית־ועד, בית־מועד, עד שנקבע המטבע המצוי בימינו: מועדון.

ואם הכלוב לא עלתה לו פריצתו מעבר לסריגיו, הסוגרים על ציפור כלואה, ליעשות תחליף־קבע של הקלוב, הרי תיבה אחרת, וגם היא שם־מקום, אלא שמוצאה בשימוש־מבית, מקיימת עצמה בתרגום על דרך שיווי־הצלצול. הלא היא תיבת פָּאלִיש, שפירושה באידיש עזרת־בית־הכנסת, ונקבע לה תרגום פָּלוש, ונראה שנועד לו אורך־ימים. תיבת פָּאלִיש שאולה לה לאידיש מגרמנית יְשָׁנה, ולשונה בה palas (רומית: palatium, צרפתית: palais), ואין פירושה כעיקרה, כלומר טירה, ארמון וכדומה, אלא בניין ראשי במצודה, לרוב כדמות אולם אחד וגדול לאספות ולקבלת־אורחים. אין לה ולא כלום ולתיבת

פָּלוּשׁ, הגזורה מלשון 'פָּלַשׁ, ובדוחק ניתן לפרש לתוכה עניין מבוא מפולש. ועד מה חביבה תיבה זו, שנצמחה על דרך שיווי־הצלצול מתוך מגמה לקיים מלה, אתה למד מתוך שנעשתה עניין גם שלא כעיקר־הוראתה, עזרת־בית־כנסת, אלא נדרשת כאולם־מבוא, כמסדרון או פרוזדור סתם וראה, למשל, צבי ארד בשירו („מראות חורף"):

יִסַּדְתִּיךָ בַּיִת
רֵעַ וּבֵית־אָב — —
עַבְדְּךָ כּוֹרֵעַ
בַּפָּלוּשׁ הַקַּר.

וזו אף זו, בבוא אברהם לוינסון לתרגם פסקה ב„ייבגני אוניגין" לפושקין (VI, א), הוא כותב:

— — הִתְחִילוּ אָז עוֹרְכִים
מֵהַמָּבוֹא מִטּוֹת אוֹרְחִים.

ואילו אברהם שלונסקי בתרגומו כותב:

הֻצְּעוּ מִטּוֹת מִן הַקִּיטוֹן
עַד הַפָּלוּשׁ מִשְׁכָּב נָכוֹן.

כאילו השלימה התיבה את מעגלה — מעולם זר באה אלינו ונתייחדה להוראה מיוחדת, והנה שבה לעולם זר ונתחברה להוראה כללית.

ד

ואם להוסיף דוגמה בולטת, שבה השיטה של דימוי־צלצול שיחק לה מזלה, דיינו לשוט ברחובותינו ולקרוא שלטים המכריזים ואומרים: בחצר — מעגילה; והרי אינה אלא

תרגום לתיבה נודעת בלשונה, באידיש: דער (או: די) מאנגעל, גרמנית: die Mangel, פולנית: magiel, כינוי למכשיר־ההחלקה של כלי־לבן, ומתכונתו כמין ארון ממולא אבנים, ומצוי בגרמנית, למן המאה הט״ו בשם Mang ובמיטלהוכדויטש mange, ושורשו יווני, ומצוי גם בלשון חז״ל: מנגנון. ואין ל־Mangel ולמעגילה אלא דימוי־הצלצול, ונסתייעה במה שהמכונה הזאת קרויה גם Rolle, שעניינו מגילה וגליל, שהעוגל הוא מתכונתם. ודין לזכור, כי תיבת מעגילה הונחה גם ככלי־מטבח, כתרגום עניין וואַלגערהאָלץ או קאטשאלקע, וראה ב״לביבות מבושלות״ של ש׳ טשרניחובסקי.

לְקַחְתָּ אָז בַּכַּף אֶת הַמַּעֲגִילָה
אוֹתָהּ הֶעֱבַרְתָּ עַל פְּנֵי הַבָּצֵק אֶל אַרְבַּע פִּנּוֹתָיו.

אבל השלטים, המכריזים ברחובות עירנו ״בחצר — מעגילה״, אינם מתכוונים לכלי ההחלקה הקטן, שעניינו בצק, אלא לכלי־ההחלקה הגדול, שעניינו כלי־לבן, שכוחו יפה לא בלבד משום גודלו, אלא משום שהייחוס של שיווי־הצלצול לכינויו בלעז מסייעו. ואף ייחוסו בדור אחרון מכובד, וראה יל״ג: ״וכרים וכסתות מוצעות בו, אשר לא ידעו מעגילה ולא עלה עליהם הכובס מימיהם״ (״מעלות ומורדות״). ואם יבוא הלעז עלינו בטענה, כי תיבה בזוזה היא בידינו, נענה לו, כי ראשית — לשון־חכמים היא, ועניינה מכבש־גג, המצוי עד עתה, וכינויו ביישוב הישן ״קאטשענדאך״ וביותר ״קאטשקעדאַך״; ושנית — גם הלעז דרכו בכך. כי מה הוא ההבדל בין העברית, הנוטלת Mangel ועושה אותו מעגילה,

ובין הגרמנית הנוטלת את הצרפתית valise, כלומר מזוודה, ועושה אותו Felleisen, שתרגומו עור וברזל, כביכול שני החמרים, שהמזוודה עשויה בהם, והיא מעמעמת, אם נטילתה נטילה.

ה

לאמור, שיווי־הצלצול לא דבר ריק הוא, ועל־כן אל נלעג לקודמינו, שקראו את תורכיה לשון תוגרמה, ואת התורכי לשון תוגר, ואת הונגריה לשון הגר וכדומה, וכן אל נלעג לקודמינו, שקראו להררי האֶפֶּים — הררי אלף, ונתקיים הכינוי, לפחות בשירה, עד ימינו. כמונו כמותם — נמשכנו לאליעזר בן־יהודה, שנטל לה לתיבת Bürste (ששורשה Borste = זיפים, שערות זקורות) ועשאה מברשת, ואנו מברישים בה את בגדינו עד שהם מוברשים, ולא נמשכנו לח"נ ביאליק שהציע תיבת מִשְׁעָרָה. וכדין מברשת דין בּוּבָה, שנעשתה על דרך Puppe, ומי יודע מה חידושים היו נצמחים לנו, אילו מחדשו נעזר לא בגרמנית חדשה, אלא בישנה מעט, האומרת Dccke, והיא כדרך האידיש, שעניין א פּופּע הוא לה שימוש צעיר, והכינוי המושרש בה הוא טאָקע, ולא בלבד בשרשים קנויים, כעניין ברש, אלא בשרשים מוטבעים כך — ודאי סכום תיבת קדומה בלשוננו, אבל אילולא Summe, summa, ספק אם נקבעה בהוראתה זו ואם הייתה דוחקת את המונח, שהיה שגור כמותה ואפילו יותר ממנה, סך, ולא נשתייר עתה אלא בצירוף סך־הכל. ודאי, תיבת פרט תיבה קדומה

ממנה, אבל ספק אם היינו כותבים על גבי מעטפה לשון „פרטי", ולא לשון אחר כגון „אישי" וכדומה, אילולא עמדה לה התיבה privat, שיש בה צד של שיווי־צלצול, ודאי, תיבת גרגרת קדומה כמותה, אבל כפק, אם היינו מגרגרים גרוננו, אילולא תיבת Gurgel, שכבר נעזר על פיה פועל gurgeln, ואייזיק מאיר דיק נעזר ב„גרגור" בהוראה זו, וצירוף התרגום באידיש וגרמנית יוכיח („מחזה מול מחזה"). ודאי, תיבת בלש קדומה אף היא, ותיבה בלשיי, בַּלָּשִׁי נודעה עוד לחז"ל בהוראת שוטר, מרגל וכדומה. אבל ספק, אם הבולשת הייתה נעשית מונח־קבע למוסד־קבע, אילולא עמדה לה ה־Polizei ששורשה יווני (פוליס, כלומר מדינה במובן עיר) ואילולא גרסתה בפי שכנינו: בוליס.

ומה דוגמה נאה מדרכנו להיעזר בתיבת כֶּבֶל, לא בלבד על דרך כבלי־ברזל, כבלי־כליאה, אלא גם כלשון Kabel, cable, והכול בשל שיווי־הצלצול. אלא שדוגמה זו טוענת עיון־מעט, שכן לשון Kabel נכנס לגרמנית משני מקורות — האחד הרומי capillum, שערה, חוט־שערה; האחר העברי, שכן ברוטנ"ש, היא לשון הגנבים, לבש חבל צורת Kebel, chewel, ואף Kabl, לעניין גנבה המסתייעת בכך. ואגב, גם העברית נתחלפו לה חבל — כבל, ועניין חבלי שנה יש לו נוסח כבלי שנה, והוא עניין לגופו.

נמצאנו למדים, כי הדילוג־רב רבים חבריו, שלידתם והורתם כמותו, והנה הם יושבים ראשונה לשולחנה העריך של הלשון, והוא נדחק ונזוף ואינו זוכה להימנות עם המסיבים לו, אולם שלא להניחו בבדידותו הגמורה, נוהגים מלעיגיו לצרף לו את חידושם האחר של קודמינו, והוא קנה־און לעניין Kanone, ששימושנו עתה תלה בו שֵׁם, שמקורו במקרא, והוא התותח, שלא יכול היה לחלום, כי סופו יהא כלי־ירייה מודרני. והנה קודמינו כל חטאם בזה, שנטלו תיבת קנה, שהוא חלקו של רובה ותותח, ודרשו חלקו ככולו, והרי קודמיהם שימשו בשתי התיבות, העברית והלועזית, וראה, למשל, ר' פינחס אליהו בספר הברית (ברין, תקנ"ו) בעניין אש־הירייה ודרכו: "ומזה המציא אחד חכם להרע בעיר [קעלן] אשר בארץ [אשכנז] אבק הגפרית הנקרא [פולווייר], שמדליק אש גדול ורב בהרף עין, לשים אותם בכלי משחית קנה השרפה הנקרא [ביקס] או [קאנאן], שהאבק מתלהב גז חיש בכל חללו ——" (חלק א, מאמר ו). וכן ראה ר' יעקב עמדין במגילת־ספר: "יבוא כדור גדול של אש מקנה השרפה הגדול שקורין קאנאן" (מהדורת ד' כהנא, תרנ"ז, עמ' 8). והאמנם חטאו קודמינו, שלמדו גזרה שווה מעניין קנה, ששרשיה בלשוננו, לענין Kanone ששורשה ביוונית, ועיקרה בה קנה, קנה־מידה, והאמנם חטאו, שלא עשו כדרך הגרמנית האומרת Kanonenrohr, שהיא בעצם טאוטולוגיה? זוהי, כמדומה, שאלה מיותרת. על כל פנים חושם לחש להם

לחישה טובה יותר משלחש לנו, בעלי־התותח, ויפה כתב נ׳ אלתרמן, כמשתלב בדרכם של קודמינו („הגדוד הלומד", דבר, גל׳ 8576), בעניין הצבא:

שֶׁמִּצַּד מְסֻיָּם הוּא בֵּית סֵפֶר גָּבוֹהַּ,
גַּם כִּתַּת מַתְחִילִים לָאֻמָּה, וְגַם גַּנּוֹן...
וְאֶת זֹאת, כְּמוּבָן, צוֹשֶׁה בְּלִי לִגְרֹעַ
מִלִּמּוּד הַתּוֹתָח, שֶׁקּוֹרִין קָנוֹן.

חבר

„פלמח"*

(עיון אפיגראפי־אטימולוגי)

הפעילות הארכיאולוגית המוגברת בחפירות תל־אבי — ביפו בעשרות השנים האחרונות הביאה לנו את השפע העצום של קטעי הפאפירוסים שמן המאה התשע־עשרה עד המאה העשרים ואחת, טכסטים שגילו לנו את לשונות הדיבור הרווחות במדינת העברים [1] לפני אלף שנים ויותר.

כל המדפדף בגיליונות הרבעון Israel and the Middle East ובאחרים חקרובים למקצוע, נוכח לדעת, שבעיות

---

* [נכתב בי״ד באדר, ו׳ אלפים תשט״ו (שנת אלף ושבע למדינת ישראל. מרס 2955), ופרסומו נתאחר עד היום.]

1. דרך אגב האם „עברים" אלו, כפי שנתכנו מייסדי מדינתנו, זהים עם ה״חַבִּירוּ", הנזכרים במקורות קדומים כעם היושב באותה הסביבה? הנחה מרתקת זו מביע Koyoto Ngawashiki בספרו האחרון: Recent Problems in Near-Eastern Archaeology, טוקיו, 2937.